

MŁOSZ WALERZAK, PIOTR URBAŃSKI, DARIUSZ ŚWIERK, MAREK SKALSKI,
MICHAŁ KRZYŻANIAK

Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

BAROKOWY OGRÓD PRZY ZAMKU W SŁOŃSKU – WYBRANE ASPEKTY KOMPOZYCJI PRZESTRZENNEJ

THE BAROQUE GARDEN NEAR THE CASTLE IN SŁOŃSK –
SELECTED ASPECTS OF THE SPATIAL COMPOSITION

Streszczenie. Przedmiotem badań był zabytkowy zespół zamkowo-ogrodowy w Słońsku (woj. lubuskie), którego kompozycja, o genezie barokowej, jest ważnym przykładem sztuki ogrodowej XVIII wieku. Celem badań była analiza kompozycji przestrzennej oraz stanu przetrwania i cyfrowa rekonstrukcja założenia ogrodowego z XVIII wieku. Analizowany zespół zamkowo-ogrodowy jest aktualnie w bardzo złym stanie. Zamek jest ruiną, a ogród nie istnieje. Jego historyczny układ został zakomponowany według zasady *entre cour et jardin*, a w układzie kompozycji zauważono podobieństwa do realizacji z terenu dawnych Prus Wschodnich (woj. warmińsko-mazurskie) oraz do teoretycznych rozwiązań projektowych Josepha Furtenbacha z przełomu XVI i XVII wieku.

Słowa kluczowe: ogrody regularne, analiza kompozycji przestrzennej, rekonstrukcja ogrodu, zakon joannitów

Wstęp

Słońsk (*Sonnenburg*) to miasteczko leżące na lewym brzegu rozlewiska Warty. Centrum Słońska od ponad 600 lat było wyznaczone przez tutejszy zamek (Schumann, 2007). Pierwszych wzmianek o tej budowli można się doszukać w 1341 roku, gdy Henning i Arnbold von Untenhagenowie otrzymali od margrabiego Ludwika pozwolenie na budowę zamku w Sonnenburgu (Grabowska i Witkowska, 2008).

W latach 1426–1427 przystąpiono do rozbudowy zamku, a wraz z utworzeniem w Słońsku siedziby mistrza zakonu joannitów w połowie XV wieku stary zamek został zastąpiony prawdopodobnie całkowicie nową budowlą w kształcie warowni. Mury, które wówczas otaczały zamek, zachowały się częściowo do dzisiaj (Schumann, 2007).

Opisywana budowla składała się ze skrzydła wschodniego z piwnicą, parterem i piętrem, a jej ściany szczytowe niezauważalnie przechodziły w mury obronne. Symetrycznie do starszego skrzydła wschodniego usytuowane było jeszcze skrzydło zachodnie, które wzniesiono za panowania wielkiego mistrza Thomasa von Rungego niedługo po roku 1544 (Schumann, 2007).

Celem badań była analiza kompozycji przestrzennej, stanu przetrwania i cyfrowa rekonstrukcja kompleksu ogrodowego przy zabytkowym zespole zamkowym w Słońsku.

Material i metody

Przedmiotem badań i analiz był zabytkowy zespół zamkowo-ogrodowy w Słońsku (woj. lubuskie), którego kompozycja, o genezie barokowej, jest ważnym przykładem sztuki ogrodowej XVIII wieku.

Materiałem wyjściowym do prac analitycznych był historyczny plan kompleksu zamkowo-ogrodowego w Słońsku, zwany *Inventarium des Herremeisterthums zu Sonnenburg*, z 1731 roku (Schumann, 2007). Plan ten stał się również podstawą do sporządzenia ideogramów rekonstrukcji założenia ogrodowego, a dalej do graficznych analiz kompozycji przestrzennej stanu historycznego, a także analiz historycznych powiązań widokowych (Walerzak, 2012).

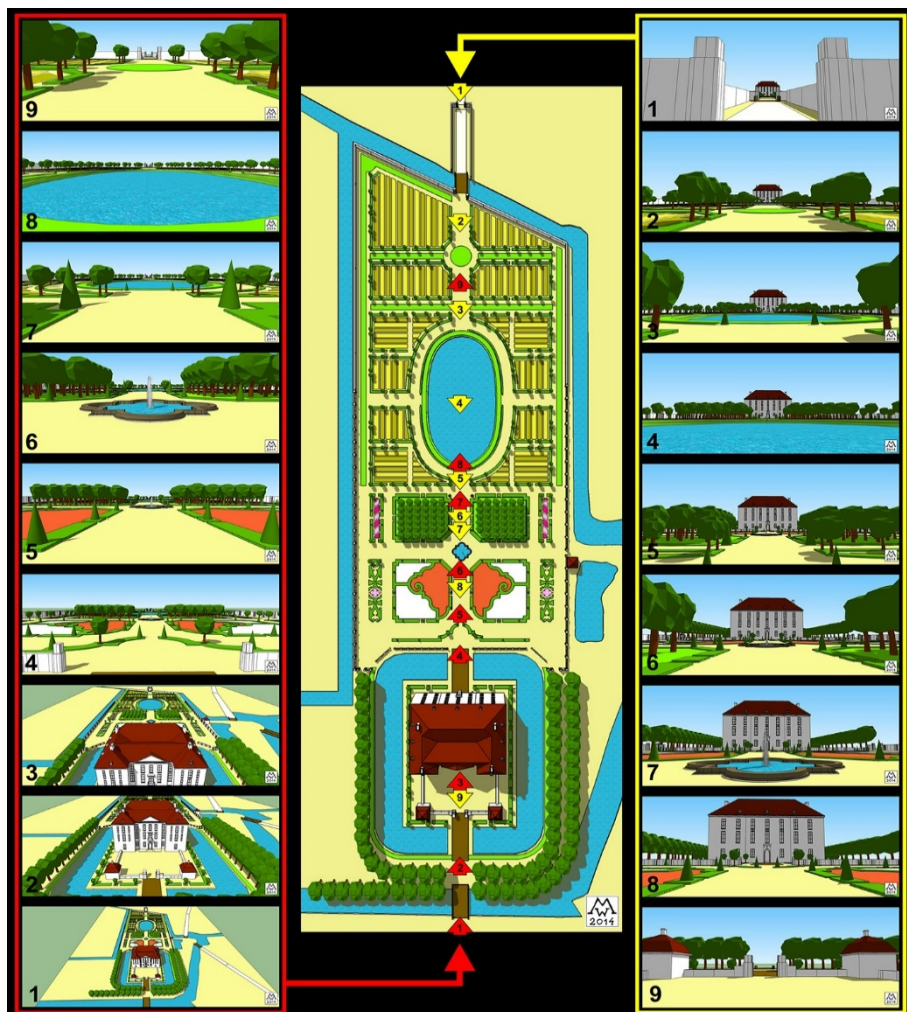
Dodatkowo przeanalizowano również mapy topograficzne z końca XIX i początków XX wieku¹, a także bogaty materiał ikonograficzny w postaci licznych historycznych rycin i fotografii obiektu. Spośród nich istotne były ryciny z 1639 roku – panoramy Słońska oraz rysunki elewacji i rzutów zamku (Schumann, 2007).

Archiwalia prezentujące dawne formy skonfrontowano ze stanem istniejącym, umożliwiając sformułowanie wytycznych do rekonstrukcji układu. Na podstawie wizji lokalnej i materiałów archiwalnych wykonano ideogram rekonstrukcji historycznej kompozycji obiektu. Bazując na nim w dalszych pracach, sporządzono trójwymiarowy wirtualny model. Ta doskonała materia umożliwiła w warunkach studyjnych zbadanie wewnętrznych powiązań widokowych oraz przestrzennej kompozycji układu. Porównanie ideogramu rekonstrukcji (czyli stanu historycznego) ze współczesnymi fotografiami lotniczymi dostarczyło wniosków do analizy stanu przetrwania obiektu oraz do ewentualnych prac konserwatorskich.

Wyniki

Kompozycja przestrzenna kompleksu zamkowo-ogrodowego w Słońsku, datowana na XVIII wiek, została zaprojektowana według podstawowych prawideł barokowej sztuki ogrodowej pochodzących z XVII wieku. Układ został podporządkowany zasadzie *entre cour et jardin* (z francuskiego: „między dziedzińcem a ogrodem”), gdzie główna rezydencja (pałac) leżała na osi między dziedzińcem honorowym (*cour d'honneur*) a regularnym ogrodem (rys. 1, 2, 3).

¹Archiwalne mapy topograficzne z XIX i początków XX wieku pozyskano z Archiwum Map Zachodniej Polski (www.mapy.amzp.pl).

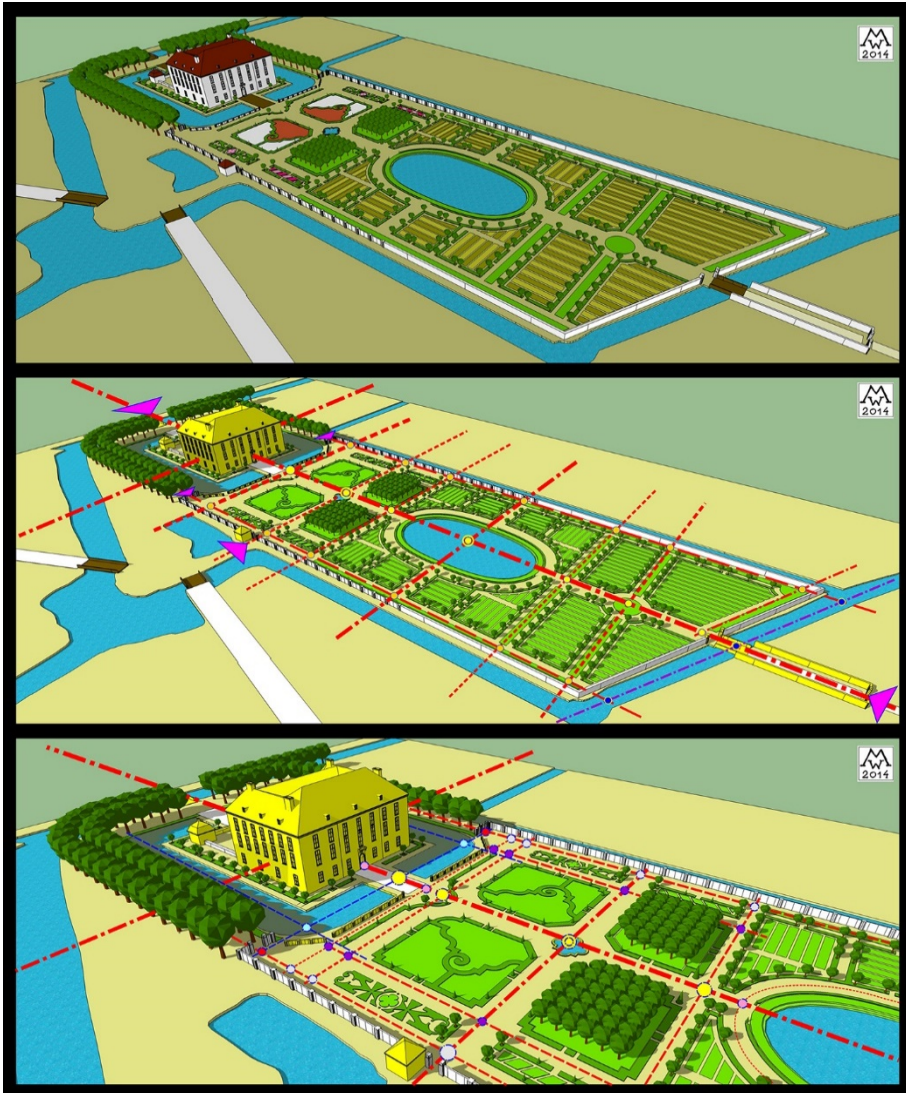
Rys. 1. Ideogram rekonstrukcji zabytkowego założenia zamkowo-ogrodowego w Słońsku. Wizualizacje historycznych widoków wzdłuż głównej osi kompozycji oraz analiza wewnętrznych powiązań widokowych (opr. M. Walerzak)

Fig. 1. Historic castle and garden estate in Słońsk – a reconstruction ideogram. Visualisations of historical views along the main axis of the composition and an analysis of internal scenic connections (by M. Walerzak)

Kameralne analizy materiałów archiwalnych dostarczyły szeregu danych na temat historycznej kompozycji barokowego ogrodu w Słońsku.

Układ przestrzenny zespołu zamkowo-ogrodowego w Słońsku można podzielić na trzy główne części (rys. 1).

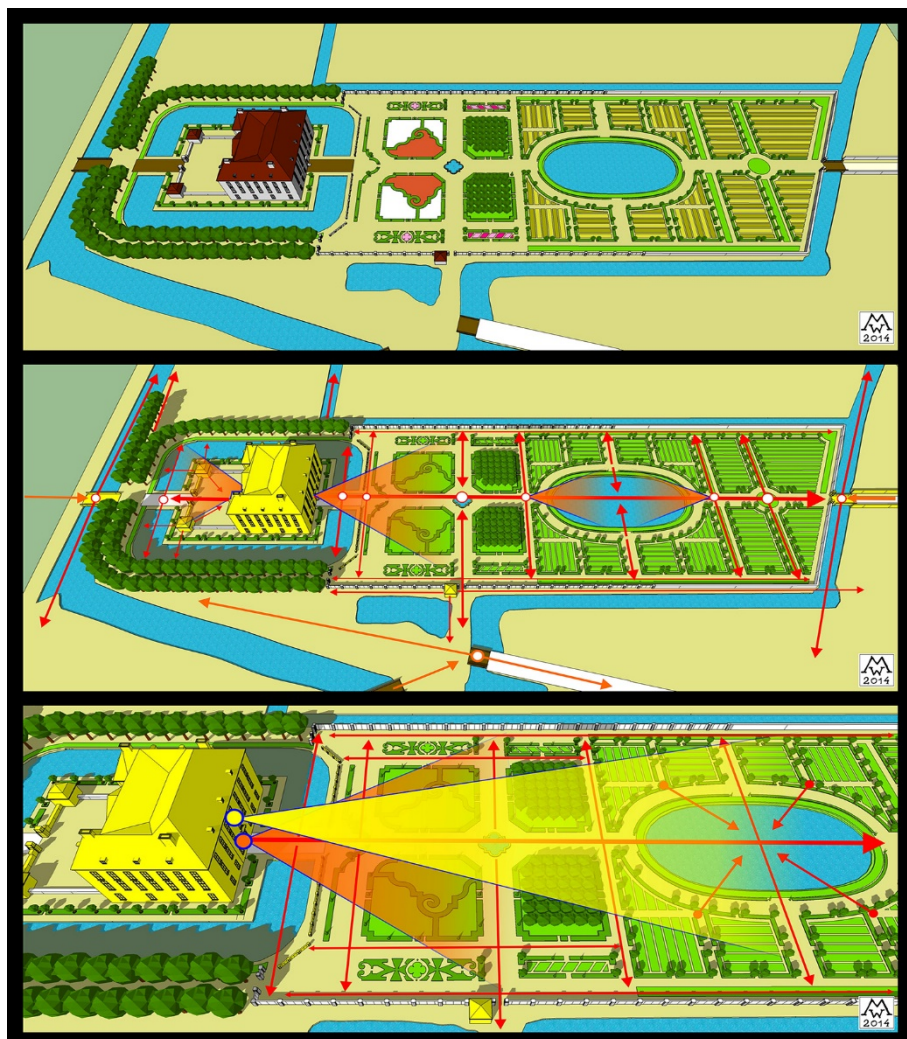
W pierwszej części układu kompozycji znajdował się zamek z dwoma bocznymi ryzalitami zdobiącymi frontową elewację oraz z ozdobnym, środkowym pseudoryzalitem

Rys. 2. Analiza kompozycji przestrzennej na bazie ideogramu rekonstrukcji zabytkowego założenia zamkowo-ogrodowego w Słońsku (opr. M. Walerzak)

Fig. 2. Analysis of the spatial composition based on the reconstruction ideogram of the historic castle and garden estate in Słońsk (by M. Walerzak)

zwieńczonym portykiem. Elewacja była dość skromna z nielicznymi ozdobnymi portalami drzwi i okien. Przed rezydencją znajdował się prostokątny dziedziniec otoczony murem z dwoma budynkami (wartowniami) w narożnikach. Kompleks ten mieścił się na prostokątnej wyspie otoczonej fosą i układem alej oraz szpalerów drzew. Na teren dziedzica prowadziły dwa drewniane mosty (najprawdopodobniej zwodzone).

Rys. 3. Analiza wewnętrznych powiązań widokowych na bazie ideogramu rekonstrukcji zażytkowego założenia zamkowo-ogrodowego w Słońsku (opr. M. Walerzak)

Fig. 3. Analysis of internal scenic connections based on the reconstruction ideogram of the historic castle and garden estate in Słońsk (by M. Walerzak)

W drugiej części układu kompozycji znajdował się barokowy salon ogrodowy (rys. 2, 3). Była to najważniejsza i najbardziej dekoracyjna część ogrodu. Znajdowało się w niej osiem prostokątnych kwater o różnej kompozycji i wypełnieniu. Dwie z nich, największe, to prostokątne partery haftowe o skomplikowanym ornamentem bukszpanowym. Była to główna i najważniejsza ozdoba ogrodu. Dwie kolejne kwatery wypełniały regularne boskiety szachownicowe. Kwatery te otaczała obrzeżna rabata z mister-

nymi topiarami. Po zewnętrznej stronie, symetrycznie, znajdowały się cztery kolejne wąskie kwatery z rabatowymi parterami. Dwie z nich, ozdobniejsze, w ornamente zawierają motyw krzyża joannitów (maltańskiego). W centralnej części salonu, na przedłużeniu głównej osi, znajdowała się ozdobna fontanna.

Od zamku, poprzez fosę, na teren salonu prowadził drewniany most. Na uwagę zasługuje również ozdobny pas (rabata) z licznymi topiarami, który poprowadzony był wzdłuż fosy od strony elewacji ogrodowej.

Trzecią część obiektu wypełniały liczne regularne kwatery o funkcjach najprawdopodobniej użytkowych. Najpewniej był to obszerny ogród warzywny. Każdą z kwater otaczała osobna wąska rabata (lub pas trawnika) z rytmicznie rozmieszczonymi drzewkami owocowymi. Cała ta przestrzeń, pomimo funkcji użytkowych, zachowywała niezwykle wytworny układ kompozycji. W centralnej części tego kwaterowego ogrodu znajdował się owalny staw. Usytuowany był on dokładnie na przedłużeniu osi głównej i tym samym podkreślał symetrię całego układu. Staw okalał pas trawnika (rodzaj obrzeżnej rabaty) z topiarami. Na zakończeniu ogrodu, również na osi głównej, znajdował się mały kolisty gazon, a za nim brama i kolejny most prowadzący na zewnątrz ogrodu.

Cały układ, wzdłuż jego regularnych granic, okalał mur, a dalej rzeka i sztuczne kanały (rys. 3). Według wizji lokalnej część z tych kanałów przetrwała do dziś, wyznaczając w terenie zarys dawnej działki, na której znajdował się ogród. Niestety, żadne inne elementy ogrodowe tej misternej kompozycji nie przetrwały do dzisiejszych czasów. Najpewniej przyczyniły się do tego silne przekształcenia kompozycji w XIX wieku. Tymczasem architektura, w tym głównie zamek, przetrwała w dość dobrym stanie do lat siedemdziesiątych XX wieku. Brak odpowiedniej opieki spowodował w kolejnych latach upadek rezydencji i obecnie jest to ruina.

Podobny układ przestrzenny, składający się z trzech wymienionych wyżej części, można odnaleźć w teoretycznych projektach Josepha Furtenbacha.

Układy pałacowo-ogrodowe według J. Furtenbacha były otoczone murami z bastionami oraz fosą. Furtenbach tworzył przykładowe projekty zespołów rezydencjonalnych, w których współistniały zabudowania pałacowe z geometrycznymi ogrodami ozdobnymi² wraz z regularnym ogrodem użytkowym. Poszczególne części niejednokrotnie były rozdzielane poprzecznymi kanałami wodnymi. Do zespołu rezydencjonalnego prowadziły poprzez fosę nieduże mostki. Teoretyczne projekty tego architekta są prezentowane w jego dziełach pt. *Architectura civilis* z 1628 roku oraz *Architectura recreationis* z 1640 roku. Tego typu realizacje były tworzone na terenie dawnych Prus Wschodnich, np. Gładysze (*Schlodien*) i Slobity (*Schlobitten*) (Walerzak, 2010).

W 1661 roku rozpoczęto budowę nowego zamku, dlatego w roku 1662 sprowadzono Corneliusa Ryckwaerta, cieślę i mistrza budowlanego, oraz mistrza murarskiego Gorusa Per[s]jona (Schumann, 2007). Zamek był utrzymany w stylu barokowym i stanowił jedyny w tej części Europy przykład niderlandzkiej architektury zamkowej z połowy XVII wieku.

Budowlę otaczała fosa, oddzielona szerokim wałem od równoległe płynącego koryta rzeki (Grabowska i Witkowska, 2008). Dostęp do zamku prowadził przez mosty na fosie od wschodu i zachodu. Wybrukowany dziedziniec przed zamkiem otaczał mur przedpiersiowy o wysokości 1,2 m z dwoma jednokondygnacyjnymi pawilonami

²Założenia ogrodowe w opracowaniach J. Furtenbacha miały jeszcze liczne cechy rozwiązań renesansowych. Jest to szczególnie widoczne w kompozycji i ornamentyce parterów ogrodowych.

w zachodnich narożach. W XVII wieku obiekt najwidoczniej na tyle odpowiadał ówczesnym wymogom, że wykorzystano go przy budowie i rozbudowie nowego zamku (Schumann, 2007).

W 1783 roku August Ferdynand usunął fortyfikacje istniejące dotychczas przy zamku, przez co dwukondygnacyjna fasada stała się trzykondygnacyjna. Dawną piwnicę przekształcono w parter i przed pierwotnym portalem umieszczono balkonik, a dawne wejście do piwnicy poszerzono i powiększono. W nowym parterze fasady wykuto otwory okienne. Po 1810 roku zamek służył za siedzibę władz i więzienie, z czym wiązały się kolejne zmiany formy architektonicznej (Grabowska i Witkowska, 2008). Po ponownym utworzeniu zakonu joannitów w latach 1855-1884 doszło do gruntownej renowacji i przywrócenia dawnego kształtu zamku. Dopiero przebudowa obiektu w latach 1872–1873 nadała strefie frontowej jej obecny kształt (Schumann, 2007).

Do 1918 roku zamek pełnił funkcje reprezentacyjno-muzealne, dlatego nie unowocześniano go, nie skanalizowano, a zelektryfikowano dopiero w 1906 roku. Po 1945 roku wyposażenie zamku zostało wywiezione w niewiadomym kierunku, a archiwalia przewieziono do Archiwum Państwowego w Starym Kisielinie (Grabowska i Witkowska, 2008). W budynku zamku urządzono najpierw dom kultury, potem magazyn Prezydium Gminnej Rady Narodowej. W 1975 r. obiekt całkowicie spłonął na skutek podpalenia (Kowalski, 2010).

Pozostałości założenia ogrodowego o powierzchni wynoszącej około 4,7 ha wraz z ruiną dawnego zamku joannitów w Słońsku są zlokalizowane w północnej części miejscowości, na obrzeżu podmokłych łąk doliny Warty. Granicę założenia od południa i zachodu wyznacza rzeka Łęcza, zwana Lenką, od północy – ogródki przydomowe i warzywniki, od wschodu – rów melioracyjny oraz tereny ogrodów działkowych, a za nimi łąki.

Aktualnie główny element kompozycyjny założenia stanowi ruina zamku, posadowiona frontem do dziedzińca. Na podstawie historycznego planu z 1731 roku oraz opisów wiadomo, że w połowie XVII wieku przy zamku został założony barokowy ogród o powierzchni około 4,7 ha (rys. 1). Rozciągał się on po wschodniej stronie zamku, na obszarze w kształcie wydłużonego czworoboku (Schumann, 2007).

Według materiałów archiwalnych ogród posiadał symetryczny, geometryczny układ przestrzenny. Główną oś widokowo-kompozycyjną stanowiła podłużna aleja na osi rezydencji, zaakcentowana fontanną i owalnym stawem pośrodku ogrodu. Jej przedłużeniem kompozycyjnym od strony wschodniej była aleja lipowa.

Ogród był otoczony systemem kanałów wodnych, połączonych z rzeką Łęczą, okalającą dziedziniec zamkowy od strony południowej i zachodniej.

Pod koniec XVIII wieku przemieniono kompozycję barokowego ogrodu, który zarzewiono i zarazem obsadzono krzewami. Na początku XX wieku przekształcono dziedziniec zamkowy od strony zachodniej, gdzie centralną część zajmował owalny gazon porośnięty murawą, pierwotnie obsadzony na obrzeżu drzewami liściastymi i iglastymi pośrodku, oraz podjazd do zamku (Skaziński, 2013).

Założenie ogrodowe zachowało się formie reliktovej, z pojedynczymi okazami starych drzew w otoczeniu ruiny zamku, do których zaliczyć można okazałą lipę drobnolistną (*Tilia cordata* Mill.) i dąb szypułkowy odmiany stożkowej (*Quercus robur* L. 'Fastigiata'). We wschodniej części założenia zachował się nieliczny drzewostan, na który składają się następujące gatunki: wiąz szypułkowy (*Ulmus laevis* Pall.), dąb szypułkowy (*Quercus robur* L.) i jego odmiana stożkowa (*Quercus robur* L. 'Fastigiata'),

jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior* L.), kasztanowiec biały (*Aesculus hippocastanum* L.) oraz lipy: szerokolistna (*Tilia platyphyllos* Scop.) i drobnolistna (*Tilia cordata* Mill.). Brzeg rzeki porastał drzewostan złożony głównie z lipy drobnolistnej (*Tilia cordata* Mill.) (Skaziński, 2013). Najprawdopodobniej jednak istniejący starodrzew pochodzi już z XIX-wiecznej kompozycji parkowej. Prace w obrębie parku kontynuowano w latach sześćdziesiątych XX wieku.

Kompozycja w obrębie założenia pałacowego w znacznej mierze uległa zatarciu. Widoczne są jedynie granice założenia ogrodowo-zamkowego w miejscu dawnych regularnych kanałów wodnych.

W okresie powojennym zmieniły się stosunki własnościowe oraz funkcja użytkowa części terenu historycznego obiektu. Obecnie otoczenie zrujnowanego zamku całkowicie utraciło reprezentacyjny i ozdobny charakter.

Wnioski

1. Zespół zamkowo-ogrodowy w Słońsku jest aktualnie w bardzo złym stanie. Zamek jest ruiną, a historyczny ogród barokowy zupełnie już nie istnieje.

2. Historyczna kompozycja kompleksu zamkowo-ogrodowego z XVIII wieku została zaprojektowana według zasady *entre cour et jardin* z XVII wieku.

3. W układzie przestrzennym zauważono podobieństwa do realizacji z terenu dawnych Prus Wschodnich (obecnie woj. warmińsko-mazurskie), takich jak np. Gładysze (*Schlodien*) i Słobity (*Schlobitten*), oraz do teoretycznych rozwiązań projektowych Josepha Furttenbacha z przełomu XVI i XVII wieku.

4. Jedynym czytelnym w terenie (i na współczesnych fotografiach lotniczych) śladem dawnego układu kompozycji jest ruina zamku oraz regularny zarys dawnych kanałów wodnych okalających granice obiektu.

5. W świetle wykonanych badań i analiz należy stwierdzić, iż istnieje możliwość rewaloryzacji obiektu, jednak udział składników nowych znacząco przewyższy zachowane elementy reliktowe. Teren, na którym znajdowały się ogrody, zachował jedynie czytelne historyczne granice oraz szcątkowe pozostałości dawnego układu wodnego, rozdzielającego poszczególne części kompozycji.

Literatura

- Grabowska, B., Witkowska, T. (2008). Słońsk. W: B. Bieliniś-Kopeć (red.), *Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego* (s. 361–362). Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze.
- Kowalski, S. (2010). *Zabytki architektury województwa lubuskiego*. Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze.
- Schumann, D. (2007). *Schlösser und Gärten der Neumark*. Zamki i ogrody Nowej Marchii. Berlin: Freundkreis Schlösser und Gärten der Mark.
- Skaziński, B. (2013). Słońsk, park zamkowy. W: B. Bieliniś-Kopeć (red.), *Zabytkowe parki województwa lubuskiego* (s. 377–379). Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze.

Walerzak, M., Urbański, P., Świerk, D., Skalski, M., Krzyżaniak, M. (2016). Barokowy ogród przy zamku w Słońsku – wybrane aspekty kompozycji przestrzennej. *Nauka Przyr. Technol.*, 10, 2, #16. DOI: 10.17306/J.NPT.2016.2.16

Walerzak, M. (2010). Gładysze, Kamieniec, Słobity, Sztynort. Ogrody barokowe przy rezydencjach dawnych Prus. Olsztyn: Borussia.

Walerzak, M. T. (2012). Analiza kompozycji przestrzennej i powiązań widokowych w procesie wartościowania historycznych układów ogrodowych na wybranych przykładach z terenu Polski. W: B. Szmygin (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* (s. 233–242). Lublin: Politechnika Lubelska.

THE BAROQUE GARDEN NEAR THE CASTLE IN SŁOŃSK – SELECTED ASPECTS OF THE SPATIAL COMPOSITION

Summary. Słońsk (Lubusz Voivodeship) and its castle date back to the Middle Ages, but the residence flourished in the 17th and 18th centuries. The historic castle and garden complex in Słońsk, whose gardens were established in the Baroque and were an important example of the 18th century horticultural art, is in a very poor condition now. The residence is a ruin and the garden does not exist anymore. The aim of the study was an analysis of the spatial composition, the state of preservation and digital reconstruction of the Baroque garden estate near the castle in Słońsk. The research and analyses revealed that the historical composition of the 18th century castle and garden estate was designed according to the 17th century *entre cour et jardin* rule. The layout of the estate revealed similarities to analogous projects located in the former East Prussia (e.g. *Schlodien* and *Schlobitten*) and to theoretical design solutions made by Joseph Furtenbach at the turn of the 16th century. At present the ruins of the castle and a regular outline of the former canals surrounding the estate limits are the only legible traces of the old compositional arrangement, which can be seen in the field and in contemporary aerial photographs.

Key words: regular gardens, spatial composition analysis, garden reconstruction, Order of Saint John

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Milosz Walerzak, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań, Poland, e-mail: miloszwalerzak@op.pl

Zaakceptowano do opublikowania – Accepted for publication:

26.05.2015

Do cytowania – For citation:

Walerzak, M., Urbański, P., Świerk, D., Skalski, M., Krzyżaniak, M. (2016). Barokowy ogród przy zamku w Słońsku – wybrane aspekty kompozycji przestrzennej. *Nauka Przyr. Technol.*, 10, 2, #16. DOI: 10.17306/J.NPT.2016.2.16